

Spanningsveld Europa

Iedere keer wanneer de Roemeense schrijver György Dragomán binnen Europa een grens oversteeft wordt hij overvallen door een gevoel van ongeloof: dat dit zomaar kan. De realiteit van zijn jeugd – het Roemenië onder het repressieve communistische bewind van Ceaușescu – waar het onmogelijk was dat de Muur zou vallen, is nog altijd sterker dan de huidige realiteit, waarin de Muur *is* gevallen. Dit zegt iets over de onverklaarbaarheid van grote wendingen in de geschiedenis, maar het zegt ook iets over de fysieke aanwezigheid van de geschiedenis in ons heden – zo fysiek, in dit geval, dat het heden haast als een fictie wordt ervaren.

‘We may not be strong enough to live in the present,’ schreef de Amerikaanse schrijver Saul Bellow eens. Daar zit wat in: ons heden wordt gekenmerkt door een voortdurend achterom en vooruit kijken. Tegelijkertijd is het ‘nu’ alles wat we hebben, en zelfs al zouden we het willen: ontsnappen is geen optie. Wanneer Dragomán door Europa reist en zich daarbij verwondert over de relativiteit van de landsgrenzen wordt hij geconfronteerd met precies dit spanningsveld, dit kruispunt van verleden en toekomst, waarbij het heden altijd de enige optie is. In al haar complexiteit.

Als er een Europa aan de horizon verschijnt, welk en wiens Europa is dit? In het voorjaar van 2011 nodigden de European Cultural Foundation (ECF) en Academisch-cultureel centrum SPUI25 een tiental schrijvers en denkers uit Europa en daarbuiten uit om hierover te praten. De vraag werd gesteld op een moment dat de Griekse regering nog die van Papandreou was, Berlusconi nog min of meer stevig in het zadel zat, en het voortbestaan van de euro (en de EU, for that matter) niet de urgente kwestie was die ze inmiddels is geworden.

In het huidige debat is het bovenal de economie waar de mate van eenheid of verdeeldheid van Europa – niet onterecht – aan afgemeten wordt. Dit debat lijkt te worden gekenmerkt door een scheiding tussen eurofielen en eurosceptici. Óf Europa is een realiteit waar we niet omheen kunnen, óf Europa bestaat eigenlijk al niet meer: de urgentie van de discussie lijkt nauwelijks een middenweg te dulden die deze tegenstelling ontstijgt. Dat terwijl het nu, juist nu, waardevol zo niet noodzakelijk is om die tegenstelling, die zich veelal voordoet als absoluut, wél te betwisten.

Polarisatie is simplificatie, en daarmee gevaarlijk. Daar waren de genodigde auteurs het een half jaar geleden al over eens.

Een greep uit de overpeinzingen.

Een ware Europeaan, zo stelde de Deense schrijver Jens Christian Grøndahl vast, is iemand die er helemaal geen wil zijn. Als Europa ons niets zegt omdat we van mening zijn dat we eerder een nationale, of zelfs regionale, identiteit bezitten, dan is dat een zeer *Europese* gedachte. Ook wie Europa te klein, te krap en te kortzichtig acht in het licht van globale politiek en cultuur, kan zich niet onttrekken aan het feit dat die gedachte zeer Europees van aard is. Denk aan fenomenen als democratie en gelijkheid voor de wet: per definitie streven ze universaliteit na, terwijl ze tegelijkertijd onlosmakelijk, en typisch, verankerd zijn in het Europese denken. Kant mag gedroomd hebben van een wereldgemeenschap van vrije, verlichte individuen, maar definieerde zich daarmee tegelijkertijd – ironisch genoeg? – als een Europeaan pur sang.

Europeaan-zijn is volgens Grøndahl een paradoxaal soort identiteit die zich voortdurend beweegt tussen het lokale en het internationale, het progressieve en het conservatieve, tussen diversiteit en homogeniteit. Daarbij komt dat deze grootheden *an sich* ambigu van aard zijn. Het internationale kan in haar homogeniteit net zo conservatief zijn als wat wij beschouwen als ‘ouderwets’ nationalisme, terwijl bijvoorbeeld een nationalistische weigering van de burger om uitgewist te worden door de internationale markt juist kan duiden op progressie. (Een typerend voorbeeld van dit soort dubbelheid werd aangehaald door de jonge Britse schrijver en literatuurwetenschapper Adam Thirlwell, die zijn eigen Europeaan-zijn onder de loep nam. Hij behoort tot wat hij de ‘bohemian bourgeoisie’ noemt: die klasse van romanschrijvers, lezers en kunstenaars die de internationale ‘ecozone’ van hipsterwijken in Europese hoofdsteden bevolkt. Shoreditch in Londen, Kreuzberg in Berlijn, Belleville in Parijs...Wijken die er, meer en meer, hetzelfde uitzien, en waarin ondanks het internationale elan dus een diepe homogeniteit schuilt: de schijnbare kosmopoliet is in feite een globale provinciaal).

De paradoxale identiteit die bij het Europeaan-zijn hoort, dient volgens Grøndahl niet opgeheven te worden. Kan zelfs niet opgeheven worden, omdat het de ambiguïteit zelf is die de conditie van de mogelijkheid schept. Het gebruik van het begrip ‘identiteit’ is hier volgens Grøndahl overigens überhaupt problematisch, omdat het refereert aan *identiek zijn aan jezelf*. Het veronderstelt eenheid en de overtuiging in essentie, en onveranderlijk,

dezelfde te blijven. En dat is nu juist wat de ambigue aard aan de basis van ons Europeaan-zijn verbiedt. Er is geen gedeelde kern die ons verbindt; wat wij delen is eerder een voortdurend niet-delen, en het is in die ontkenning besloten dat er een mogelijkheid bestaat om wél iets te delen. Een gedeelde Europese identiteit, evengoed als een nationale identiteit, is een mythe. Een sentimentaliteit eerder dan een sociale werkelijkheid; datgene waar we aan we ons aan vastklampen als de wereld te veranderlijk, te groot, te vreemd lijkt en de toekomst te onzeker.

Grøndahl was niet de enige die zijn vraagtekens plaatste bij dit soort mythevorming. Ook Joep Leerssen, hoogleraar moderne Europese literatuur aan de Universiteit van Amsterdam, sprak over de identiteitsmythe die kleeft aan het narratief van Europa. Volgens Leerssen bestaat in Europa een neiging om het continent zélf als een identiteit te zien, als iets met een wil en een agenda: het continent van vooruitgang, van de ontwikkeling van wetenschap en kunst, van iets dat – wederom – Kant de ‘uittrede van de mens uit zijn zelf opgelegde onvolwassenheid’ noemde. Maar een narratief is misleidend wanneer de protagonist iets anders wordt dan een individu. Continenten, naties en maatschappijen hebben weliswaar een geschiedenis, maar wanneer hen iets wordt toegedicht dat ze niet bezitten (een eigen wil, een persoonlijkheid, intentionaliteit) dan raakt die geschiedenis verward met dat wat strikt individueel, dat wat strikt *menselijk*, is.

Het gevaar dat in deze mythe van een collectief identiteitsnarratief schuilt, is hetzelfde als wat Grøndahl al schetste, namelijk de verleiding om de geschiedenis te definiëren aan de hand van wezenlijke kenmerken en daarmee wezenlijke tegenstellingen. Met andere woorden: het gevaar van melodrama, waarbij de Europese geschiedenis wordt teruggebracht tot een conflict tussen enerzijds moderniteit, democratie, tolerantie, vooruitgang, en anderzijds alle negatieven daarvan. Een verhaal dat is gebaseerd op het (uitvergrote) contrast tussen goed en kwaad; een verhaal, dus, dat retorisch gezien zeer efficiënt is – populistische politiek vaart er nog altijd wel bij – maar dat geen ruimte laat voor de realiteit van een complexe wereld vol niet reduceerbare dubbelzinnigheden. Want laten we wel wezen: de Verlichting bracht ook dictatorschap met zich mee, de Romantiek voedde het nationalistische sentiment en zelfs het antidemocratische, antikosmopolitische bewind van de Nazi's werd gevoerd met hypermoderne middelen.

Te stellen dat tegenstellingen binnen complexe verhalen niet absoluut zijn impliceert niet dat het verschil daarmee opgeheven wordt. Wie zegt dat

het uiteindelijk niet uitmaakt of je links of rechts gaat omdat alles relatief is, maakt de begrippen (links, rechts, progressief, conservatief, tolerant, xenofobisch, etc.) in feite onschadelijk en kan op zijn best een cynist genoemd worden. Verschillen, ook al zijn ze eerder voorlopig dan definitief van aard, maken het mogelijk überhaupt over Europa te spreken, politiek te bedrijven, romans te schrijven.

Auteur Nelleke Noordervliet onderschrijft dit wanneer ze een uitspraak van de negentiende-eeuwse Zwitserse kunsthistoricus Jacob Burckhardt over Europa aanhaalt: 'Was uns bedroht ist die Zwangseinheit, was uns rettet ist unsere Vielfalt.' Gedwongen eenheid is vals; van onze veelheid moeten we het hebben. Noordervliet vergelijkt Europa met het maken van een quilt, waarbij ieder afzonderlijk stukje zijn eigen identiteit behoudt in het proces van integratie in het grotere geheel – waarbij men zich overigens kan afvragen wat de grootheid van ieder afzonderlijk stukje dan eigenlijk is: een natiestaat, een regio, iedere individuele Europeaan?

De Griekse schrijver en uitgever Takis Theodoropoulos gaat verder in op de geschiedenis van die 'gedwongen eenheid' van Europa. Een nieuw Europa, aldus Theodoropoulos, werd vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw gevormd vanuit het idee dat niemand ooit nog eens een nachtmerrie als de Tweede Wereldoorlog wilde meemaken. De politieke grenzen werden afgebakend door alleen de landen met een democratische regering te laten toetreden. Het nieuwe Europa deed bovendien afstand van haar koloniale verleden, waar het zich voor schaamde, en om haar culturele arrogantie van weleer van zich af te schudden werd 'de gelijkwaardigheid van alle culturen' Europa's nieuwe credo. Men geloofde werkelijk dat het stof en het vuil van het verleden begraven konden worden, en dat daaruit een gloednieuw gebouw zou verrijzen. Multiculturalisme en tolerantie werden volgens Theodoropoulos op die manier in feite een dekmantel voor een nieuwe vorm van onverschilligheid en zelfs racisme, waarbij het koloniale verleden werd uitgewist. (Eenzelfde punt maakte de Nigeriaanse – en daarmee de enige niet-Europese spreker onder de genodigden – schrijfster Chimamanda Ngozi Adichie. Zij wees op het feit dat het huidige Europese verhaal van Afrika een verhaal is van liefdadigheid en hulp, dat bijna geheel losstaat van het koloniale verleden. Alsof, als Europa het verleden in al zijn complexiteit zou erkennen, Europeanen er persoonlijk verantwoordelijk voor worden gehouden. Het is volgens Adichie in dat opzicht opmerkelijk dat Europa erkent dat de periode van de Verlichting nog nauw verband houdt met huidige instituties en ons denken over de natiestaat, terwijl wordt ontkend

dat haar verleden in Afrika, nauwelijks 60 jaar oud, nog enige relevante link met het heden heeft.)

De schade die deze politiek van uitwissen heeft aangericht is volgens Theodoropoulos nu zichtbaar. Het nieuwe Europa is bang voor culturele grenzen; men beschouwt ze over het algemeen als een noodzakelijk kwaad, en dus als iets dat overkomen moet worden. Uiteraard gaat dat voor sommige gevallen op – denk aan de Berlijnse Muur, of de nog altijd bestaande Groene Lijn in Nicosia, Cyprus – maar culturele grenzen zijn nu juist noodzakelijk, willen we ons Europese kapitaal behouden. We willen niet allemaal hetzelfde homogene ‘vliegveld Engels’ spreken; net zo goed als dat we niet in een wereld willen leven waarin iedereen hetzelfde eet, dezelfde liederen zingt en zich hetzelfde kleedt.

Het willen uitwissen van dit soort culturele begrenzings ziet Theodoropoulos hand in hand gaan met het verlangen de niet zo fraaie aspecten van het Europese verleden te vergeten, omdat we dit verleden associëren met de ons bitter smakende begrippen van nationalisme en culturele arrogantie. In feite weerspiegelt dit de hang, om op Leerssens woorden terug te komen, naar melodrama; naar een versimpelde versie van het verleden, waarin goed en kwaad tegenover elkaar staan en het kwade zelfs uitwisbaar lijkt. Een gevolg daarvan is de steeds meer gangbaar geraakte aanname dat het verleden een last is die Europa niet nodig zou hebben. Alsof, zegt Theodoropoulos, wij degenen zijn die democratie uitvonden, of tolerantie. Onze democratie mag dan veel verschillen van de democratie in het Athene van de vijfde eeuw voor Christus, maar daar ligt nog altijd de basis. Met andere woorden: we vergeten langzamerhand dat ook dit inmiddels geïnstitutionaliseerde Europese fenomeen van democratie ooit begon als een experiment.

Daar ligt volgens Theodoropoulos een groot probleem. We nemen teveel voor lief en denken nauwelijks buiten gemeengoed en de veiligheid van instituties om. Europa heeft haar experimenteerdrijf verloren, concludeert hij; die absoluut noodzakelijke voorwaarde als we werkelijk iets willen creëren. In navolging van Grøndahl stelt hij dan ook voor dat we ophouden te praten over Europese identiteit (dat wat *is* en voor lief wordt genomen), en in plaats daarvan uit te gaan van een *houding*: dat wat kritisch onderzoekt en zich steeds aanpast.

Ook Adam Thirlwell onderwierp de diversiteit van Europa, en het culturele kapitaal dat daarin schuilt, aan een nader onderzoek, en focust

daarbij op iets wat Theodoropoulos al noemde, zij het terloops: taal. In navolging van wat Milan Kundera eens schreef, stelt Thirlwell vast dat Europa een continent is met 'maximale diversiteit op een minimale oppervlakte.' Een model voor het hogesnelheidsinternationale en tegelijkertijd een plek van nationalisme en vreemdelingenhaat, waarbij een glimp van de meest 'pure' vorm van internationaliteit terug te vinden is in Europese bureaucratie van politiek en economie terwijl, daartegenover, het nationalistische overheerst in onze dagelijkse, individuele leefwereld. En dan is er nog zo iets als de Europese cultuur: die wonderlijke supranationale geschiedenis van kunst, literatuur en muziek. Maar, vraagt Thirlwell zich af, wat is dat eigenlijk: Europese cultuur, of specifieker bezien, de Europese roman? Voor hem weerspiegelt deze vraagstelling een bredere politieke kwestie, namelijk: wie behoort Europa toe?

Het idee van de Europese roman representeert voor Thirlwell een soort blijmoedige weigering van landsgrenzen en lijkt daarin dezelfde vorm te hebben als de Europese bureaucratie, die per definitie grensoverschrijdend is. Een conditie van die internationale bureaucratie is echter het onderdrukken van talen: alleen de min of meer toevalligerwijs zegevierende talen Engels, Frans en Duits worden gebezigd. Maar literatuur is nu juist de kunst van taal, en talen zijn nationaal, specifiek en in veruit de meeste gevallen niet grensoverschrijdend. Hoe rijmt dat met het idee van een *internationale roman*?

Niet, in eerste instantie. Internationaliteit werkt in het geval van taal en vertaling tot op zekere hoogte democratiserend, maar toch in de eerste plaats homogeniserend en uitsluitend; ook in de Europese literatuur overheersen Engels, Frans en Duits, waardoor een aantal kleinere talen, en de schrijvers in die talen, sterk onderbelicht blijft.

De Europese roman bevindt zich dus in een spanningsveld: ze is deel van een nationale geschiedenis van talen, maar behoort óók tot de internationale politieke geschiedenis van Europa. Tegelijkertijd is ze niets van dit alles. De Europese roman, stelt Thirlwell, is een luchtspiegeling: ze heeft haar eigen tijd en plaats. En als de Europese roman model staat voor de bredere vraag aan wie Europa toebehoort, dan betekent dit dat het antwoord op die vraag zich evengoed in een spanningsveld bevindt, in die ambigue 'eigen tijd en plaats,' die nooit helemaal kan bestaan en daarin haar bestaansvoorwaarde vindt.

Om te illustreren hoe de 'luchtspiegeling' van de Europese roman eruit zou kunnen zien, neemt Thirlwell ons mee op een utopisch gedachte-experiment dat op een radicaal andere manier kijkt naar de praktijk van vertaling. Hiertoe gebruikt hij het idee van een 'Derde Taal', dat de Joods-Duitse (en zeer *Europese*) filosoof Walter Benjamin al in 1923 formuleerde in zijn essay 'The task of the translator.' Volgens Benjamin is de taak van de vertaler niet zozeer gelegen in het trouw zijn aan het origineel, als wel aan het vinden van een Derde Taal: een pure taal die zich tussen de vertaling van de ene naar de andere taal bevindt. Een metataal die zowel voorafgaat aan alle specifieke talen als ze ontstijgt. Een taal, dus, die nooit *an sich* kan bestaan, maar die als het ware door vertalingen heen schemert. De vertaling zelf is, in Benjamins optiek, ondergeschikt aan de *vertaalbaarheid* van een tekst, dat wil zeggen: de mogelijkheid die een tekst in zich draagt om in een andere taal een nieuwe tekst te worden, die, doordat de Derde Taal daarin doorschemert, op zichzelf staat en niet enkel een afgeleide is van het origineel.

Thirlwell volgt Benjamins gedachtegang van vertaling als de creatie van een nieuwe op zichzelf staande tekst, maar probeert diens mystieke idee van een Derde Taal te transformeren tot een meer praktisch, mondain concept, waarbij vertalingen letterlijk via een derde taal worden gemaakt. Thirlwell stelt zich een praktijk voor waarbij niet vertaald wordt vanuit het origineel, maar waarbij in plaats daarvan *vertalingen van vertalingen* worden gemaakt zodat er een keten van vertalingen en hervertalingen ontstaat die niet uitgaan van het origineel (een Spanjaard maakt een Spaanse vertaling van een Engelse vertaling van een Pools boek, etc.). Op deze manier wordt het verschil tussen grote en kleine talen, tussen de politiek machtige en de politiek minder machtige talen, opgeheven, want alles zou bestaan in iedere taal. En dit is wat Thirlwell voor ogen heeft als hij het toekomstige model voor de Europese roman voor zich ziet: een kiosk van literatuur waarin de rangorde van het oorspronkelijke werk boven de vertaling niet hoeft te bestaan, aangezien de vertaling niet langer een afgeleide is maar een nieuw origineel. Een kiosk waar alles een origineel is en tegelijk niets een origineel is, en het begrip dus haar geldigheid verliest. Een plek waar de entiteiten 'centrum' en 'periferie' geen vaststaande grootheden blijken, maar verschuifbaar zijn en daarom relatief. Met andere woorden: een imperfecte, ruwe, amateuristische, numineuze en essentieel democratische benadering van de Europese roman. Een mogelijkheid voor internationaliteit zonder onderdrukking.

Internationaliteit zonder onderdrukking: het doet denken aan wat Grøndahl conceptualiseerde als Europeaan-zijn zonder het statische essentialisme van identiteit, en ook aan Leerssens idee van een Europees narratief zonder melodrama. Het is wat Theodoropoulos bedoelde toen hij stelde dat Europa geen vaststaand gegeven is maar een houding; en het is Noordervliets quilt. Het is een manier van denken die, hoe verschillend de invalshoeken ook zijn, relevantie vindt in het spanningsveld dat Europa is en dat niet probeert op te heffen. Het is György Dragomán, die aan een Europese grens staat en hem kruist, zonder te vergeten dat dit eigenlijk niet mogelijk is.

Niña Weijers

Niña Weijers (1987) studeerde literatuurwetenschap in Amsterdam en Dublin. Ze publiceerde verhalen in o.a. Passionate Magazine en De Gids, en verzorgde literaire bijdragen tijdens de Kamermans Kermis-reeks in De Balie. Momenteel werkt ze aan haar debuutroman. Voor Academisch-cultureel centrum SPUI25, waar ze werkzaam is als programmamedewerker, hield zij zich bezig met de organisatie van de reeks Narratives for Europe: Stories that matter.